

I

U ovom pogovoru želim da razradim i preformulišem teze iznesene u knjizi, samo što se neću pozivati na naučne tvrdnje drugih ljudi, već na dva istorijska događaja koja sam lično iskusio: na nacionalsocijalističku diktaturu s jedne, i poraz i okupaciju Nemačke s druge strane. Na opštepoznate okolnosti ovde ću podsetiti samo u grubim crtama.

I.

Nacionalsocijalizam se oglušio o doslovno sve pravne principe i proizveo sve zamislive oblike nepravda. Zatečenu pravnu državu on je pretvorio u nepravnu državu u punom smislu te reči. Najopasniji vid nepravda jeste ono nepravdo koje pridobija formu zakona, “ozakonjeno nepravdo”. Među bezbrojnim primerima navešćemo Nirnberške zakone o rasama.¹ Častan pojam prava bio bi ukaljan ako bi se sadržaj ovih zakona povezao s njim. No, dok čak i sadržajno najgori zakon po pravilu ipak ima *nekakvu* pravnu vrednost (naime, on formom zakona makar garantuje pravnu sigurnost), nacionalsocijalističko zakonodavstvo upravo tu vrednost nije ostvarilo, niti je želelo da ostvari. Pošto je “Zakon o posebnim ovlašćenjima”² ukinuo gotovo sve ustavne bra-

NACRT POGOVORA ZA “FILOZOFIJU PRAVA” IZ 1947.

GUSTAV RADBRUH

S nemačkog prevela Aleksandra Bajazetov-Vučen

1 Misli se na Zakon o državljanima Rajha i Zakon o zaštiti nemačke krvi i nemačke časti; oba ova zakona, kao i Zakon o zastavi Rajha, Rajhstag je usvojio 15. septembra 1935. na zasedanju povodom “partijskog kongresa slobode” u Nirnbergu; zakon je zvanično objavljen u *Službenom glasniku Rajha* 1935/I, str. 1146. “Nirnberški zakoni”, kao i svi nacionalsocijalistički zakoni i odredbe na koje se ovaj tekst poziva, preštampani su i u: Ingo v. Münch (Hg.), *Gesetze des NS-Staates*, 31994 (UTB 1790).

2 Zakon o ukidanju bede u narodu i Rajhu, 24. mart 1933, *Službeni glasnik* I, str. 141.

ne koje su vlada i zakonodavni organi još morali da poštuju, pošto je policija dobila neograničenu nadležnost a sudije izgubile svaku mogućnost da kontrolišu policiju, pošto su sudije u krivičnim postupcima operisale dvosmislenim i neodređenim podacima a uz to su još dobile i mogućnost za primenu analognih zakonskih odredbi, sam zakon postao je instrument samovolje i pravne nesigurnosti. Stvarno je bilo veoma hrabro [prva verzija: drsko] to što je 1934. na jednoj sednici Akademije za nemačko pravo Herman Gering pravnu sigurnost nazvao “osnovom narodne zajednice” (*Volksgemeinschaft*) i tvrdio da nacionalsocijalizam insistira na “pravnom karakteru” svoje države. Gering je smatrao da se i način na koji je Hitler postupio povodom tzv. Removog puča sasvim može označiti kao “možda najveće pravno delo firera, jedinog sudije nemačke nacije”. Pravnu nesigurnost dodatno je povećavala mogućnost da se zakon u svakom trenutku promeni bez ikakvih prepreka. Poluga zakonodavstva nalazila se samo u firerovim rukama. Njegovu zakonodavnu domišljatost i *Službeni glasnik* nije delio nikakav parlament, nikakvi stručni gremijumi i konsultacije, ali je zato Državna štamparija uvek bila u stanju pripravnosti. Tako smo dobili izobilje zakona i izmena zakona, a pravo je izgubilo svako obličje, postalo je potpuno amorfno.

Iako je postojala neograničena mogućnost da se i pravda i nepravda izliju u zakonski kalup, nepravdo koje se praktikovalo uprkos zakonima igralo je gotovo još veću ulogu. Čak su i sami vlastodršci smatrali da su neki predmeti isuviše šakljeviti da bi uopšte mogli da podnesu pažnju javnosti i formu zakona. U novinama se često moglo čitati kako su tzv. habitualni zločinci “ubijeni u bekstvu” ili dok su “pružali otpor”, dok je kasnije bilo govora čak i o pucanju na licu mesta, a razlog se nije ni navodio. Nije bilo nikakvog zakonskog osnova za to da se habitualni zločinci predaju policiji radi egzekucije. Stotine “ubistava u ustanovama zatvorenog tipa”³ počivale su na jednom tajnom Hitlerovom dekretu čiji je tekst glasio: “Rajhslajter Buler i dr med. Brant imaju zadatak da poimence odrede lekare čija će se ovlašćenja proširiti u tom smislu da će oni od sad kritički ispitivati stanje pacijenata i, pošto po najboljem sudu procene da su neizlečivi, udeliti ovima smrt iz milosrđa”. Našli su se, dakako, pravници koji su i ovim rečima pripisali karakter zakona. Samo u jednom slučaju Hitler je video dovoljno razloga da svoje nasilje makar naknadno legalizuje – bilo je to posle tzv. Removog puča: “Mere sprovedene 30. juna i 1. i 2. jula 1934.

134

³ Misli se na ubijanje pacijenata u psihijatrijskim klinikama 1940/41. u okviru “Akcije T4”; v. Malte Dießelhorst, “Die Euthanasie im ‘Dritten Reich’”, u: R. Dreier/W. Sellert (Hg.), *Recht und Justiz im ‘Dritten Reich’*, Frankfurt/M. 1989, str. 118-135.

u cilju suzbijanja veleizdajničkih napada i izdaje zemlje legalne su kao državna odbrana iz nužde”.⁴ Na osnovu ovog zakona o nekažnjivosti od 3. jula 1934. godine, ubistvo iz osвете nad Karom, fon Šlajherom i Papenovim saradnikom Edgarom Jungom uopšte se nije pravno gonilo.

Kakva je to ideologija bila u osnovu nacionalsocijalističkih zakona i oglašavanja o zakone? Pravna ideologija nacionalsocijalista sažeta je u kanonskoj formuli “Pravo je ono što koristi narodu”. Tako je svaka samovolja mogla da postane zakon, a svako kršenje prava, svako narušavanje neutralnosti legitimno. U konsultacijama s vrhovnim komandantima, održanim 23. maja 1939, Hitler kaže: “Treba težiti tome da se protivniku na samom početku zada odlučujući udarac, udarac koji će ga uništiti. Tu pravo i nepravdo i ugovori ne igraju nikakvu ulogu.” Osim toga, “povreda neutralnosti Belgije ili Holandije nije ni od kakvog značaja. Kad pobedimo, niko za to neće ni pitati. Povreda neutralnosti nećemo obrazložiti onako idiotski kao što je to učinjeno 1914”.⁵

Poslednja formula za legitimisanje glasila je “opšte dobro važnije je od ličnog dobra” (*Gemeinnutz geht vor Eigennutz*). A šta je to opšte dobro, o tome odlučuje firer: “Fireru, naredi, mi ćemo slediti”. Ne može se, dakle, kontrolisati u kojoj se meri iza opšteg dobra skrivaju interesi partije ili lične ambicije, pa je narod tu maksimumu odmah preformulisao u “moje dobro važnije je od tvog dobra” (*Meinnutz geht vor*

4 Zakon o merama državne odbrane iz nužde, 3. jul 1934, *Službeni glasnik I*, str. 529.

5 Ovaj i potonji Hitlerovi citati (izuzev telegrama koji je Hitler poslao ubicama iz Potempe, a koji je bio poznat i pre 1933; v. napomenu br. 6) mogu se naći u presudi Međunarodnog vojnog suda u Nirnbргу, a delom i u izlaganjima tadašnjeg američkog glavnog tužioca Roberta H. Džeksona. Ovim izvorima raspolagao je i Radbruh; uostalom, prvo izdanje Džeksonove optužnice na nemačkom objavljeno je s Radbruhovim predgovorom (v. napomenu br. 19). Glavni izvor, nirnberška presuda, može se naći u različitim izdanjima (prvo izdanje na nemačkom je *Das Urteil von Nürnberg*, Nymphenburger Verlagsbuchhandlung, München 1946; ponovljeno izdanje, s komentarom Herberta Krausa u izdanju dtv-Dokumente, München 1961, 41996; službeno izdanje: *Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof Nürnberg 14. November 1945 – 1. Oktober 1946*, 42 toma, objavljeno uz dozvolu Vrhovnog kontrolnog saveta za Nemačku, prir. Sekretarijat suda, Nürnberg 1947, tekst presude u I. tomu, str. 189–386). Što se citata tiče, upućujemo na odeljak “Zajednički plan za zaveru i napadački rat” (službeno izdanje tom I, str. 206ff; izdanje dtv str. 38ff).

Deinnutz). No, dovoljno je bilo već i to što je čak i istinsko opšte dobro, ma kog nivoa, moglo da se pretpostavi svakom individualnom interesu, ma koliko visok on bio, i svakoj individualnoj vrednosti, pa i samom čovekovom dostojanstvu. “Ti si ništa, tvoj narod je sve”. Time je formulisana ideja totalitarne države koja, budući bezuslovno nadređena pojedincu, negira pravično uravnoteženje opšteg interesa i individualnog interesa, pa time i samu ideju pravde.

Načelno okretanje od ideje pravičnosti, pa time i od same suštine prava, posebno dolazi do izražaja u situacijama u kojima istovetne radnje imaju sasvim suprotan efekat, u zavisnosti od toga da li su vezane za tuđe ili za sopstvene političke interese. Ne mnogo pre no što je preoteo vlast, Hitler je ubicama iz Potempe, pripadnicima Jurišnih odreda koji su na zverski način ubili jednog komunistu, pa su zbog toga osuđeni na smrt,⁶ poslao telegram sledeće sadržine: “Drugovi moji! Posle ove čudovišne krvave presude osećam da me za vas veže bezgranična odanost. Od ovog trenutka, vaša sloboda je pitanje naše časti, a borba protiv vlasti koja je omogućila donošenje takve presude naša je dužnost.” Dovoljno je da se ovo samo uporedi s procesima vođenim protiv ljudi koji su 20. jula 1944. izvršili atentat na Hitlera, s postupcima Rolanda Frajzlera, predsedavajućeg Narodnog suda, koji predstavljaju najdublje obeščašćenje nemačke pravde, i stravičnim načinom na koji je nad ovim žrtvama izvršena smrtna kazna. Povodom presude ubicama iz Potempe, potrebnu

136

6 U noći 10. avgusta 1932. pet uniformisanih pripadnika SA-a upalo je u Potempi, u Gornjoj Šleziji, u stan jednog radnika, člana Komunističke partije, izvuklo ga iz kreveta i na oči njegove majke pretuklo na smrt. Pokrajinski sud u Bojtenu je 22. avgusta 1932. osudio ubice na smrt. Pod pritiskom nacionalsocijalističke propagande, kancelar Rajha Franc fon Papen je 2. septembra iste godine preporučio predsedniku Rajha da pomiluje osuđenike, te da njihovu presudu preinači u doživotnu robiju. Pošto je Hitler “preoteo” vlast, ova petorica su puštena na slobodu i proslavljena kao “zaslužni borci”. Opisani incident je svojevremeno imao velik publicitet, pošto je doveo u pitanje Hitlerov odnos prema pravu. Upor. Joachim C. Fest, *Hitler. Eine Biographie*, Frankfurt/Main u.a., 1973, str. 474ff.

znavanje nejednakosti obezbediti Nemačkoj političku slobodu.” Na toj istoj ideologiji počiva i jednopartijska država, koja zabranjuje sve ostale partije ali tu jednu čini temeljem države. Ona, međutim, pre svega počiva na ideji da ljudi nisu jednaki, na rasističkom učenju koje povlači razliku između ljudi i “ljudi niže vrste”, *Untermenschen*. Iz čitavog tog ponora nečovečnosti i proganjanja po rasnom osnovu izvući ću samo jedan ilustrativan primer u kom se na bestidan način negira i najelementarnija pravda. Kad je jedan Jevrejin, inače strani državljanin, ubio jednog službenika nemačke ambasade u Parizu,⁷ Gering je 12. novembra 1938. godine izdao dekret po kom “neprijateljski stav jevrejstva zahteva tešku odmazdu, te stoga Jevreji koji su nemački državljani treba zajedno da plate doprinos od jedne milijarde rajhsmaraka”⁸ – što bi, dakle, bilo neka vrsta jemstva za tuđe delo, povratak primitivnoj kolektivnoj odgovornosti, otvoreno negiranje ideje pravde i individualne krivice. Istoga dana⁹ Gering je izdao još jedan dekret u vezi sa spaljivanjem sinagoga, uništavanjem prodavnica koje su držali Jevreji i drugim antisemitskim ispadima nacionalsocijalista povodom navedenog atentata: “Svu štetu koja je 8, 9. i 10. novembra nastala na jevrejskim radnjama usled narodnog besa zbog kampanje koju međunarodno jevrejstvo vodi protiv nacionalsocijalističke Nemačke hitno moraju da saniraju jevrejski vlasnici ili jevrejski privrednici. Troškove opravke snosi vlasnik dotične jevrejske radnje ili stana. Premija od osiguranja Jevreja nemačkog državljanstva biće konfiskovana u korist Rajha.” Znači, žrtve nepravde odgovorne su za nepravdu koja im je nanescena!

Negiranjem pravičnosti i satiranjem pravne misli sve više su slabile i garancije za pravično sudstvo. U tzv. posebnim sudovima i u Narodnom sudu ustanovljeni su vanredni politički sudovi, u krivičnim postupcima sve više su se ograničavale odredbe o zaštiti optuženika, a proširene su mogućnosti za mešanje države u pravosnažne presude. Nezavisnost sudija bila je i formalno u potpunosti ukinuta kada je, uz odobrenje takozvanog parlamenta, Rajhstaga, Hitler sebe 26. aprila 1942. izričito proglasio vrhovnim sudijom i prisvojio pravo da opominje sudije na

7 Sedamnaestogodišnji Heršel Grinšpan je 7. novembra 1938, misleći da pred sobom ima nemačkog ambasadora u Parizu, ubio savetnika ambasade Ernsta fon Rata, koji je 9. novembra i podlegao ranama. Njegova je smrt bila povod za noć pogroma između 9. i 10. novembra 1938. godine.

8 Dekret o odšteti koju treba da plate Jevreji nemački državljani, 12. novembar 1938, *Službeni glasnik* I, str. 1579.

9 Dekret o ponovnom uspostavljanju reda na ulicama u kojima se nalaze jevrejske radnje, 12. novembar 1938, *Službeni glasnik* I, str. 1581.

obavljanje dužnosti ili da ih, u protivnom, kazni bez obzira na službom zajamčena prava, i naročito da ih udalji iz službe bez prethodnog pravnog postupka.¹⁰

Istinitost je sestra pravde. Nacionalsocijalizam nije samo neprestano gazio istinu, odanost i poverenje, nego ih je načelno negirao. Nacionalsocijalizam je rutinski koristio reči koje stoje u očiglednoj suprotnosti sa samom stvari: zakon kojim je mesta u državnoj službi trebalo da se oslobode i popune partijskim kadrovima zvao se “Zakon o ponovnom uspostavljanju profesionalnih državnih službi”,¹¹ istrebljenje duševnih bolesnika kao izlišnih potrošača hrane nazvano je “ubistvom iz milosrđa”. Svečano se izjavljivalo da Nemačka više nema nikakvih teritorijalnih pretenzija, dok se u isto vreme planiralo i pripremalo upravo širenje teritorije. Štaviše, povodi za vojno intervenisanje montirali su se svesno i veštački: Hitler je 22. septembra 1939. ponovio ono što je navodno rekao i Čemberlenu, naime da će, “čim se problem Sudetske oblasti reši”,¹² a potom je 29. septembra Minhenskim sporazumom Sudetska oblast zaista i prepuštena Hitleru, da bi ovaj već početkom oktobra poverio generalu Kajtelu zadatak da “sačini plan za razbijanje ostatka Češke”. Dana 30. septembra 1938. Hitler je odobrio jedan predlog Alfreda Jodla koji glasi: “Akciju ‘Zeleno’ [tj. akciju protiv Češke] izazvaće jedan incident u samoj Češkoj, koji će Nemačkoj pružiti povoda da vojno interveniše. Određenje dana i časa u kom će se taj incident odigrati od najve-

138

10 Odluka Velikonemačkog rajhstaga od 26. aprila 1942, *Službeni glasnik* I, str. 247: “Nema nikakve sumnje da u aktuelnoj ratnoj situaciji, koja je za nemački narod pitanje života ili smrti, firer mora da ima pravo na to da čini sve što služi ili doprinosi osvajanju pobeđe. Stoga firer u svojstvu vođe nacije, vrhovnog komandanta Vermahta, šefa vlade i vrhovnog nosioca izvršne vlasti, kao vrhovni sudija i kao vođa partije, mora u svakom trenutku biti u stanju da, nesputan postojećim pravnim propisima, svakog Nemca, bio on običan vojnik ili oficir, službenik ili sudija višeg ili nižeg ranga, vodeći funkcioner Partije ili niži partijski kadar, radnik ili službenik, svim sredstvima kojima raspolaze opomene na izvršavanje dužnosti, te da ga, ukoliko se po savesnom ispitivanju pokaže da se ovaj oglušio o svoju dužnost, bez obzira na službom zagarantovana prava kazni na odgovarajući način, i da ga, bez propisanog postupka, udalji iz službe, s položaja ili funkcije.”

11 Objavljen 7. aprila 1934. u *Službenom glasniku* I, str. 175.

12 Ovo je citat iz govora koji je Hitler 26. (a ne 22.) septembra 1938. održao u Palati sporta u Berlinu. Radbruh je pogrešio u datumu verovatno zato što se u Nirnberškoj presudi neposredno pre citata iz govora održanog u Palati sporta govori o Hitlerovom susretu sa Čemberlenom u Bad Godesbergu 22. septembra 1938.

ćeg je značaja.”¹³ U govoru održanom 22. avgusta 1939, pred rat s Poljskom, firer je rekao: “Daću propagandistički povod za početak rata, bio on uverljiv ili ne. Pobjednike kasnije niko ne pita da li su govorili istinu ili nisu. Kada je u pitanju početak rata i sam rat, nije važno pravo, nego je važna pobjeda.” – “Pravo je na strani jačeg”!

Kada navodi takve dokumente, Nirnberška presuda¹⁴ govori o “ciničnom i neprikrivenom ignorisanju svekolikog prava”. Ali reč “cinično” isuviše je blaga: nacionalsocijalistički vlastodršci nisu samo cinično ili bestidno pokazali greh u njegovoj potpunoj ogoljenosti – oni su, što je mnogo gore, greh (npr. fanatizam, brutalnost i okrutnost) proglasili vrlinom. Izopačenje prava vezuje se za tri imena: Hans Frank, Roland Frajzler i Oto Tirak. Nažalost, mnoge pojedinačne sudije koje su se opirale takvom skrnavljenju pravde neće biti navedene poimence.

2.

Teodor Štorm na jednom mestu kaže: “Od nesreće najpre oduzmi krivicu, a što preostane, sa stpljenjem nosi.” Posle preživljene masovne nesreće, upravo se kod onih najboljih javlja osećanje teskobe – stid zbog svesti da su sami ostali pošteđeni, stid što su preživeli, osećanje krivice pred bogom, poniznost u opšteljudskoj grešnosti, skrušenost zbog nezasluzene milosti. Takva opšteljudska osećanja krivice izazvao je i slom Nemačke 1945, i to ne samo kod pobeđenih nacija, nego i kod onih koje su pobedile. Tako su, na primer, nemačke i inostrane crkve međusobno razmenjivale priznanja krivice. Ova *metafizička ili religiozna krivica*, međutim, nika-
139 ko ne sadrži u sebi i *moralnu krivicu*. Moralna krivica, naime, pretpostavlja direktno učešće u određenom događaju, pretpostavlja delanje koje dovodi do krivice ili nedelanje koje dovodi do krivice, i ona ima bezbrojne nijanse i stepene. Moralnu krivicu za slom Nemačke ne snose samo ubeđeni nacionalsocijalisti, nego i ljudi koji su iz oportunitizma prihvatili neki vojni čin, ljudi koji su ravnodušno i kukavički posmatrali, ljudi koji su, ne bi li spasli glavu, prihvatili neku partijsku službu i pozdravljali onako kako je Partija to nalagala, pa čak i ljudi koji su, uobražavajući da “sprečavaju veće zlo”, činili neko navodno manje.¹⁵ Ideja *političke krivice*, ili,

13 “Akcija Zeleno” pripremljena je daleko pre Minhenskog sporazuma, a Radbruch o njemu govori u nekoliko rečenica koje je rukom uneo neposredno ispred ovog pasusa.

14 Misli se na presudu koju je 30. septembra i 1. oktobra 1946. Međunarodni vojni sud izrekao glavnim ratnim zločincima; v. napomenu br. 5.

15 Upor. Gustav Radbruch, “Des Reichsjustizministeriums Ruhm und Ende. Zum Nürnberger Juristen-Prozess”, u: *SJZ* 1948, stubac 57-64, naročito 60ff (o slučaju Šlegelberger).

tačnije, političke odgovornosti, operiše nešto manje diferenciranim kategorijama. U pitanju je kolektivna odgovornost koja pogađa državu kao celinu i svakog pojedinačnog njenog državljanina, posredno ili neposredno: *quidquid delirant reges, plebuntur Achivi*.¹⁶ Ukoliko se, međutim, saučesnici u zločinu nađu pred sudovima sopstvene države ili sudovima drugih država, njihova je *krivična odgovornost* stavljena u još uže okvire nego što je to moralna: ona je vezana za činjenje dela koja stoje u suprotnosti s pravnim normama i koja za sobom povlače krivicu.¹⁷

Posle poraza, nemačke državljane su na krivičnu odgovornost pozivali nemački sudovi, sudovi zemalja pobednica, pre svih Međunarodni vojni sud u Nürnbergu i sudovi pojedinih okupacionih sila, a na sudu su se Nemci, konačno, mogli naći i u sklopu programa denacifikacije. Na sva tri nivoa javio se težak problem kako se mogu utemeljiti kazne za dela koja u trenutku u kom su počinjena nisu bila kažnjiva. Na jednoj strani nalazilo se načelo da svakoj kazni mora da prethodi zakon, Foerbahova formula *nulla poena sine lege praevia*, a njen je autoritet bio tim veći što je nju nacionalsocijalistička država ignorisala, pa su zakonodavni organi okupacionih sila ovo načelo videli kao simbol za obnavljanje pravne države. Na drugoj strani, pak, stajala je nemogućnost da se po uklanjanju nacionalsocijalizma kao valjani prihvate oni nacionalsocijalistički zakoni koji su isključivali kaznu za nešto što je očigledan zločin (na primer za ubijanje psihijatrijskih bolesnika).

140

Tako se *nemačkim sudovima* nametnulo pitanje da li se po slomu nacističkog režima fanatični ili zlonamerni potkazivači, zbog čijih su dostava protivnici nacionalsocijalizma izručeni nacionalsocijalistički obojenom pravosuđu i njegovim drakonskim kaznama, mogu kažnjavati zbog ubistva s predumišljanjem ili protivpravnog lišavanja slobode.¹⁸ Do zaključka da su takva dela kažnjiva možemo doći sa-

16 "Ma što bešnjeli kralji, svu pokoru trpe Ahejci", Horacije, *Epistole*, I, 2, 14 (prev. Juraj Zgovelec, Zagreb 1958).

17 Radbruhova fusnota: Karl Jaspers, *Die Schuldfrage* (Pitanje krivice), 1946.

18 U prvobitnoj verziji posle "drakonskim kaznama" Radbruh je precrtao deo rečenice koji ćemo ovde ipak navesti jer je značajan za potonju debatu o "prevladavanju prošlosti" u pravosuđu: "... i osim toga, da li i sudovi koji su na osnovu nacionalsocijalističkih zakona ili na osnovu tada uobičajenog tumačenja zakona donosili smrtne presude..." (nastavak rečenice kako je navedeno gore). Iz istog razloga navešćemo i rečenicu koju je Radbruh takođe precrtao u kasnijoj verziji rukopisa, a koja ide posle ove: "Izgleda da se ovo može učiniti samo na osnovu novih zakona o naknadnom kažnjavanju takvih dela, ali i takvi zakoni nameću isto pitanje, naime, da li je naknadno ukidanje ili ponovno ukidanje nekažnjivosti koju je donela amnestija za vreme nacionalsocijalizma uopšte spojivo s načelom *nulla poena sine lege*" (nastavak teksta kako je navedeno gore).

mo ako imamo u vidu da je tadašnja “nekažnjivost” zapravo bila “ozakonjeno nepravo”. Time bi se u budućnosti mogao obesnažiti pravni pozitivizam koji se već čitav jedan vek ne osporava, a mogao bi se afirmisati postulat “nadzakonskog prava”, neprihvatljiv još od sloma prirodnog prava; to bi nadzakonsko pravo onda predstavljalo merilo kojim bi se neki pozitivan zakon mogao proceniti kao nepravedan.

Isto to pitanje nameće se, i još je mučnije, kad je u pitanju *jurisdikcija okupacionih sila u Nirnbergu*. Problematično je već i utemeljenje nadležnosti suda okupacionih sila nad Nemcima. Tužiocima kažu da bi, s obzirom na безусловnu kapitulaciju Nemačke, kažnjavanje moglo da se odvija čak i bez odbrane i bez sudskog postupka: optuženi ne bi mogli da se pozovu “ni na jedan drugi zakon koji bi im davao pravo da se čuje i njihov glas”,¹⁹ a međunarodnopravno usvojenim Statutom Međunarodnog suda oni su se, pravno gledano, našli u položaju na koji inače ne bi imali nikakvo pravo. Na to se može odgovoriti argumentom da pojam obespravljenih ljudi i njihovo kažnjavanje pre no što se njihova krivica ustanovi na sudu protivreči prirodnom pravu kakvo se, po svojoj suštini, ne bi moglo eliminisati ni posle безусловne kapitulacije.

Međutim, nadzakonsko opravdanje ne zahtevaju samo nadležnost i pravni postupak sudova okupacionih sila, već njega zahteva i materijalno pravo koje oni koriste. Dakako, načelo *nulla poena sine lege*, koje treba da spreči primenu ovog prava na ranije počinjena kažnjiva dela, ne predstavlja garanciju pravičnosti odnosno prirodnog prava, nego samo garanciju sigurnosti pozitivnog prava, zarad kojeg se u određenim okolnostima moramo odreći čak i pravičnosti, to jest kažnjavanja neprava koje zaslužuje kaznu. Pomenuto načelo, osim toga, može važiti samo u okvirima kodifikovanog krivičnog prava, ali ne i u slučajevima u kojima krivično pravo, osim na malobrojnim zakonima, počiva prevashodno na odluci sudije – a za sudsko pravo nigde, pa ni kod nas, ne važi princip *nulla poena*, već se novo tumačenje nekog propisa hitno primenjuje na trenutno aktuelan slučaj počinjen u vreme u kom je taj isti propis drugačije tumačen. Međutim, dokle god ne postoji međunarodnopravni zakonodavni mehanizam, međunarodno pravo može da gradi pravni sistem samo postepeno, od slučaja do slučaja, a to važi i za međunarodne sudove. No, čak i ako princip *nulla poena* priznamo i u međunarodnom pravu, to ne bi predstavljalo značajan argument protiv Nirnberškog tribunala. U aktuelnom kontekstu ne moramo izlagati dokaz (koji bi inače i te kako bio moguć) da su dela koja navode

19 Radbruchova fusnota: R. H. Jackson, Anklagereden [in?] Staat und Moral im Nymphenburg Verlag, München 1946, str. 55 [zapravo: *Staat und Moral. Zum Werden eines neuen Völkerrechts. Die drei Anklagereden von R. H. Jackson, mit einem Vorwort von G. Radbruch und mit einem Dokumentenanhang, München 1946*].

i Statut suda i Zakon IO Kontrolnog saveta²⁰ (naime, izazivanje rata, ratni zločini, zločini protiv čovečnosti) bila kažnjiva i po nemačkim zakonima, kao što ne moramo ni da podsećamo da su ovakva dela i pre Statuta i Zakona Kontrolnog saveta bila zločini prema međunarodnom pravu. Dovoljno je što makar zločini protiv čovečnosti predstavljaju teško nepravo prema jednom nadzakonskom, prirodnom pravu kojeg je svaki čovek svestan. No, kako je i Kant pokazao, skrivljeno nepravo uvek je kažnjivo, a služiti onima koji se uprkos jasno razaznatljivoj kažnjivosti pozivaju na to da nešto nije kažnjivo prema trenutno važećim zakonima nikako ne može da potpadne pod princip *nulla poena*.²¹

Najteže pitanje, i pitanje koje je izazvalo najveće sporove, jeste pitanje *denacifikacije*. Njegova suština nije vezana za krivično pravo, njegov predmet nije konkretan zločin. Postupak denacifikacije počiva na pretpostavci da nacionalsocijalističko opredeljenje i delanje u duhu nacionalsocijalizma zaslužuje svaki prezir čak i ako nije povuklo sa sobom neki konkretan zločin – a to se, za početak, sukobljava s razlikom koja postoji između prava i morala. To nas pomalo podseća na zadatak koji su imali rimski cenzori: kao *moribus praefecti* oni su mogli javno da kritikuju ogrešenja o moral i građansku čast, ali i da iz toga izvuku konsekvence za politička prava. Suštini procesa denacifikacije možemo se bolje približiti ako ga uporedimo s disciplinskim postupcima: i u njima se, ukoliko to utiče na neophodno poštovanje činovnikâ, kažnjavaju dela koja se ne sukobljavaju nužno s krivičnim zakonom, ali se sukobljavaju s moralom. Kriterijum i za disciplinske postupke i za denacifikaciju jeste “etički minimum” koji se očekuje od službenika, odnosno, u našem slučaju, od svakog državljanina, i koji, uz nužna pojednostavljenja (u smislu izbegavanja skandala), može da se uzdigne na nivo pravnog zahteva.

U ovom pravnofilozofskom izlaganju naglašeno je samo ono što je kod ova tri fenomena značajno, ali time ostali prigovori ni izdaleka nisu iscrpljeni.

II

Pored dva događaja pomenuta na početku ovog izlaganja, na preformulisanje i razvijanje naše pravne nauke utiču i dve duhovne tendencije savremene istorije: po-

²⁰ Zakon br. 10 Savezničkog kontrolnog saveta od 20. decembra 1945; tekst zakona može se naći i u Radbruhovim Sabranim delima, tom III, str. 284-288.

²¹ Radbruhova fusnota: Upor. *Nürnberg als Rechtsfrage. Eine Diskussion*, Referenten: Wilhelm Grewe und Otto Küster, Stuttgart 1947.

vratka hrišćanstvu i, s pravom na drugom mestu, iznenađujući uspeh egzistencijalističke filozofije.

I.

Univerziteti i nauka u širem smislu predali su se bez odbrane već posle prvih napada nacionalsocijalizma, partije i sindikati bili su rastureni, a pokret otpora koji je potekao iz ovih krugova mogao je da dela samo u ilegali. U areni je do samog kraja ostalo jedino hrišćanstvo, odnosno crkva. Dakako, i ono je tek posle početnog oklevanja počelo da pruža otpor, a katolička crkva je usvajanjem Konkordata od 20. jula 1933. čak i uvećala prestiž nacionalsocijalizma. Međutim, dalji ideološki razvoj nacionalsocijalizma i njegovo bezobzirno oglašavanje o Konkordat dovelo je do negodovanja Vatikana, veličanstveno izraženog u enciklici pape Pija XI od 14. marta 1937. s naslovom *Ardenti cura*;²² ovaj spis nam, inače, pokazuje i kako se razvijalo poimanje prava u katoličkoj crkvi. Najvažnija rečenica u ovoj enciklici glasi: “Ko iz ove skale zemaljskih vrednosti izvuče rasu ili narod ili državu ili državno uređenje, nosioce državne sile ili druge osnovne vrednosti čovekove zajednice i njenog ustrojstva (koje unutar zemaljskog poretka imaju značajno i časno mesto), ko njih načini najvišom normom svih, pa i verskih vrednosti i načini od njih idola, taj izokreće i krivotvori poredak stvari kakav je Bog stvorio i naložio”. U ovaj poredak spada i “prirodno pravo kakvo je Tvorac sam zapisao u ljudskim srcima (Rim. 2, 14 i posle) i kakvo zdrav razum, razum nezaslepljen grehom i strahću, može da iščita odatle. Zapovesti ovog prirodnog prava probni su kamen za svako pozitivno pravo svakog zakonodavca, za njegov moralni sadržaj, na njima se mogu proveriti moć moralne zapovesti i dužnost savesti. Ljudski zakoni koji se nalaze u nerazrešivom sukobu s prirodnim pravom boluju od urođene mane koju ne može da sanira nikakva prisilna mera, nikakakva spoljna sila. Tako se mora meriti i načelo ‘Pravo je ono što koristi narodu’. Tom se načelu, doduše, može pridati dobar smisao ako se pođe od toga da nešto što je moralno nedopustivo nikako ne može služiti istinskom dobru jednog naroda. Jer čak su i stari pagani spoznali da ta rečenica mora da se izokrene da bi bila ispravna, te da mora da glasi: ‘Ništa nije korisno što nije moralno, niti je nešto moralno zato što je korisno, već je korisno zato što je moralno’ (Cicero, *De offic.*, 3, 30; prev. Branko B. Gavela, Beograd

22 “Sa žarkom brigom”, zvanično objavljeno u: *Acta Apostolicae Sedis* (AAS) 29 (1937), str. 145-167, nemačko izdanje prir. Simon Hirt, Freiburg/Br. 1946; preneto i kod: Dieter Albrecht, *Der Notenwechsel zwischen dem Heiligen Stuhl und der Deutschen Reichsregierung*, tom I, Mainz 1965, dodatak br. 7, str. 404-433.

1955). Odvojeno od ovog pravila, pomenuto načelo značilo bi večiti rat među državama i nacijama. Na unutrašnjem nivou, pak, ovo načelo, spajajući postulat korisnosti i postulat pravičnosti, previđa elementarnu činjenicu da čovek kao ličnost raspolaze pravima koja mu je Bog dao i koja nijedna zajednica ne može negirati, ukinuti ili ignorisati". Naslednik pape Pija XI, papa Pije XII, dotadašnji kardinalov sekretar Euđenio Pačeli, koji je kao papski nuncije u Minhenu i Berlinu imao prilike da dobro upozna Nemačku, nastavio je sukob s nacionalsocijalizmom u mnogim istupima, pozivajući se pre svega na argument prirodnog prava, a u božićnoj poruci 1942, emitovanoj preko radija, naglasio je: "među najopasnija pravna učenja, učenja koja štete zajednici i kidaju je, spada pravni pozitivizam, koji čisto ljudskim zakonima pridaje lažno dostojanstvo i utire put kobnom razlikovanju prava i morala". Kao što kritikuje razdvajanje prava i morala, papa Pije XII kritikuje i razdvajanje prava i ljubavi: on ne zna za "suprotnost ili alternativu 'ljubav ili pravo', već samo za plodnu sintezu 'ljubav i pravo'". Konačno, papa citira i svoj moto, reč velikog Tome Akvinskog, *opus iustitiae pax*, mir je delo pravde, i ponavljaće ovu osudu rata zasnovanu na pravu sve do kraja rata. I konačno, papa Pije XII se i posle kraja rata i nestanka "satanske sablasti nacionalsocijalizma" u jednom obraćanju kardinalima od 2. juna 1945. osvrnuo na to kako se Sveta stolica suprotstavljala nacionalsocijalizmu.

144

S druge strane, u samoj suštini protestantske vere jeste to što su njoj za takvo opštevažeće objavljivanje pravne misli u svetlu hrišćanstva nedostajali i organ i idejni osnovi.²³ Protestantizam se odlikuje jasnom averzijom prema pravnom poretku.²⁴ Za njega je pravo čisto ljudski, nehrišćanski, ako ne i protivhrišćanski, ali u svakom slučaju pozitivan kodeks. Međutim, pod pritiskom nacionalsocijalizma, protestantska crkva prevladala je ovakav pozitivizam i počela da insistira na tome da svekoliko formalno pravo mora da bude u skladu s Pismom i verom. Protestanska

23 Sledeća dva pasusa nalaze se na listu koji postoji samo u jednom od dva nacarta za pogovor i koji Radbruch više nije korigovao lično. Možemo pretpostaviti da Radbruch ovaj deo teksta ne bi objavio pre nego što ga prerađi. Za neke formulacije koje zahtevaju dalje objašnjenje upućujemo stoga na naredne napomene.

24 U ovoj i u sledećoj rečenici Radbruch misli pre svega na luteranski protestantizam. Reformisani ogranak protestantske crkve koji se vezuje za Cvinglijevo i Kalvinovo ime ne poznaje takvu odbojnost prema pravnom poretku, a nije mu strana ni ideja božanskog prava (s tim što se ona razlikuje od ideje božanskog prava kakva je svojstvena katoličkoj crkvi). Upor. Erik Wolf, *Die Ordnungen der Kirche*, Frankfurt/Main 1961, §§ 47-49 i 65-69.

vera čak je bila prinuđena da u nekoj vrsti revolucionarnog čina stvori organizaciju koja će biti nezavisna od nacionalsocijalističkog crkvenog zakonodavstva, naime Nemačku evangelističku crkvu, i da postavi privremenu crkvenu vlast.²⁵ Međutim, ona ni tada nije priznavala neko božansko, sveto pravo. Tačno je da važi načelo da Boga treba poštovati više nego čoveka, ali to nije temelj prava koje je Bog naložio, to je pre čisto verska zapovest kojom ljudi treba da se rukovode kad sami stvaraju sebi zakone. Katolička crkva pored pozitivnog čovekovog prava zna za dvostruko pravo, pravo koje daje Bog: prirodno pravo utemeljeno u svetu kao božjem delu i pozitivno božansko pravo utemeljeno otkrovenjem boga. Protestantizam, međutim, odbija i jedno i drugo; ono zna samo za pravo koje čovek stvara. Katoličanstvo ne poznaje samo crkveno pravo, pravo koje je crkva dala sebi samoj, nego i kanonsko pravo, pravo koje je crkva stvorila za svet.²⁶ Protestantizam se, pak, u velikoj meri ograničava na uže crkveno pravo i svetovnom pravu ne nameće čak ni veru kao putokaz.²⁷

Borba crkava protiv nacionalsocijalizma, koja je obe crkve stajala brojnih žrtava, ponovo je otvorila oči mnogim ljudima koji su se udaljili od crkve i od hrišćanstva, ali je i filozofiju prava podsetila na verski koren svekolikog prava.

25 Raspuštanjem Nemačkog evangelističkog crkvenog saveza, osnovanog 1922, uz Hitlerovo odobrenje je II. jula 1933. osnovana "Nemačka evangelistička crkva" (DEK, *Deutsche Evangelische Kirche*), koja je ubrzo potpala pod uticaj pronacističkih "Nemačkih hrišćana". Kao reakcija na to, osnovana je "Konfesionalna crkva" (*Bekennende Kirche*), koja je, pozivajući se na Pismo i veru, na osnovu "vanrednog crkvenog prava" i unutar Nemačke evangelističke crkve i unutar pokrajinskih crkava (a u konkurenciji sa "zvaničnim" organima, ukoliko su njima dominirali Nemačkih hrišćani) sazivala sopstvene organe. Na nivou čitavog Rajha to su: Konfesionalni sinod DEK-a, Savez braće i Privremeno vođstvo crkve. Važan dokument o borbi crkve protiv nacionalsocijalizma jeste "Teološko saopštenje o trenutnom položaju Nemačke evangelističke crkve", usvojeno na Konfesionalnom sinodu u Barmenu od 29-31. maja 1934, kao i "Saopštenje o pravnom položaju Konfesionalnog sinoda Nemačke evangelističke crkve". Upor. Hajnrih Hermelink, *Kirche im Kampf. Dokumente des Widerstands und des Aufbaus der Evangelischen Kirche in Deutschland von 1933 bis 1945*, Tübingen/Stuttgart 1950; Erik Wolf, *ibid.*, §§ 60-62; Adalbert Erler, *Kirchenrecht*, München 51983, § 27; Axel v. Campenhausen, *Staatskirchenrecht*, München 31996, § 10 II.

26 Radbruh se ovde nadovezuje na starije pojmove. Danas se termini "kanonsko pravo" i "rimokatoličko crkveno pravo" uglavnom koriste kao sinonimi.

27 O današnjoj protestantskoj pravnoj etici upor. Wolfgang Huber, *Gerechtigkeit und Recht. Grundlinien einer christlichen Ethik*, Gütersloh 1996.

2.

Nevolja ne uči samo kako se moli bogu, nego i kako se filozofira, i to filozofira istinski, iz izvorišta svekolike filozofije. Filozofija je vremenom postala univerzitetna nauka, naučno razmatranje prvih i poslednjih pitanja u pojedinim naukama, ili pak u nauci koja je antipod naukama koje se bave stvarima kakve jesu – nauci o onome kakve stvari treba da budu. A onda je jedna nova filozofija počela da govori o “brizi”, o “strahu”, o “bivstvovanju ka smrti”, o “bačenosti” u svet tj. nezštićenosti čovekovoju koja je svojstvena “situaciji ovog vremena”. S krajnjim intelektualnim poštenjem, ova filozofija nije obećavala nikakva idealistička ni materijalistička instant-rešenja, nego samo rasvetljavanje nerešivih problema. Ona je zagonetku zvanu Čovek postavila u središte zagonetke zvane Svet. Ona je pokazala da čovek uvek razmišlja u okvirima jednog horizonta koji neprekidno najavljuje nešto novo što će obuhvatiti tako proširen novi horizont. Unutar toga što je “obuhvaćeno”, poslednje ishodište svake filozofije jeste “egzistencija”, onaj istinski “samobitak”. Egzistencijalna filozofija ne može da otkrije nikakvu jednoznačnu, nespornu istinu, već samo raznolikost mišljenja, koje je neophodno za takvu egzistenciju i koje upravo zato nema opšte važenje. No, takav “samobitak” jedino u razmeni misli s drugim egzistencijama, jedino u “komunikaciji”, može da se uzdigne ka većoj autentičnosti, jasnoći i svesti – da se “egzistencijalno osvetli”.²⁸

146

Pravna filozofija izložena u ovoj knjizi koncipirana je daleko pre nastanka egzistencijalne filozofije i koristi pojmovni aparat iz onih pravaca u filozofiji za koje se smatra da ih je egzistencijalna filozofija prevazišla. Rudolfu Štamleru egzistencijalna filozofija duguje poimanje filozofije prava kao filozofije vrednosti, kao “učenja o ispravnom pravu”, i metodički dualizam: stav da se ono što treba da bude ne može izvesti iz onoga što jeste, da se ne može utemeljiti na osnovu njega, tj. da se vrednost ne može utemeljiti na osnovu stvarnosti. Takozvanoj Jugozapadnoj nemačkoj školi ona duguje odvajanje prirodnih od kulturnih nauka, nomotetičkih i ideografskih (Vilhelm Vindelband), ideju vrednosnih odnosa kao pretpostavke kulturnih nauka (Hajnrih Rikert) i shvatanje religije kao “prevazilaženja vrednosti”, “uslovljenost ideje materijom” i razlikovanje individualističkog i nadindividualističkog (Emil Lask). Konačno, od Maksa Vebera egzistencijalistička filozofija preuzela je (u sadržaju, ne *expressis verbis*) fundamentalnu ideju relativizma, ideju da

²⁸ Jedna Radbruhova fusnota upućuje na napomenu s kraja odeljka II.2, u kojoj Radbruh (ne sasvim čitko) citira Jaspersa (Karl Jaspers, *Die geistige Situation der Zeit*, 1931) i Franca Jozefa Arnta (Franz Joseph Arndt, *Einführung in der Philosophie der Praxis*, 1948). U prethodnom pasusu Radbruh pominje ključne pojmove Hajdegerove i Jaspersove misli.

se o pitanjima vrednosti ne može naučno odlučivati, da se treba zadržati na sistematskom razvijanju mogućih vrednosnih stanovišta, jer se samo tako, samo utvrđivanjem sredstava potrebnih za njihovu realizaciju i nužno postuliranih teoretskih pretpostavki, ona mogu potpuno rasvetliti. No, možda je termin “relativizam” ipak trebalo izbeći, jer on može da zbuni: relativizam često ne znači samo da se o pitanjima vrednosti ne može teoretski odlučivati, nego može da prikriva i čovekovu praktičnu nesposobnost da odluči između njih. Relativizam, osim toga, može da znači i da, na primer u tzv. relativnim teorijama krivičnog prava, odluke zavise samo od propisanih ciljeva, pošto je za našu filozofiju prava svrsishodnost samo jedno od merila za ispravno delanje, dok je glavno merilo pravičnost.

U jednom prikazu ove knjige predloženo je da se ona ne oceni kao “relativistička” nego kao “antinomična”.²⁹ Činjenica jeste da se u antinomije ne pretvara samo odnos između najviših pravnih vrednosti pravednosti, svrsishodnosti i pravne sigurnosti, nego i odnos između individualističkih, nadindividualističkih i transpersonalnih učenja, koja, doduše, zahtevaju jedna drugo, ali i protivreče jedno drugom. U tim antinomijama autor ne vidi neuspele pokušaje da se postigne harmonija, već smatra da se njima [...] konstatuju objektivne predstave koje se ne mogu preneti i koje u potpunosti zadovoljavaju potrebu za saznanjem. Osim toga, naša pravna filozofija srodna je s egzistencijalizmom i po tome što se, udaljivši se od puke teorije saznanja, u potpunosti “okrenula objektu”, razmatranju supstancijalnih pitanja vrednosti, čija se sadržajna određenost može dobiti samo po cenu njihovog nedovoljnog opšteg važenja. S egzistencijalizmom je slično i to što smo se odrekli neke obavezujuće sistematičnosti, pošto bi ona mogla anticipirati saznanja do kojih se još nije došlo i otežati svrstavanje saznanja do kojih se jeste došlo. Pravna filozofija od samog početka nije težila tome da pravu nametne gotove filozofeme, već da ga pokrene, da ga nagna da se odozdo, polazeći od potrebe za saznanjem kakva postoji u samoj pravnoj nauci, uzdigne ka filozofiji. Ako, s druge strane, napredak naše pravne filozofije bude u svetu pravnih vrednosti sve više otkrivao apsolutne, opštevažeće elemente, pravna nauka će se time u odgovarajućoj meri udaljiti od

29 U prikazima koji su nam bili dostupni nismo naišli na ovakvu kritiku, ali moguće je da je reč o recenziji Hajnriha Drosta (Heinrich Drost, *Die Justiz*, 1932, str. I-II). Sam Radbruch koristi termin “antinomizam” već u §2 *Filozofije prava* (str. 19 u ovom izdanju). Antinomijski karakter Radbruhove misli naglašava i Artur Kaufman (Arthur Kaufmann, “Gustav Radbruch – Leben und Werk”, u: Gustav Radbruch, *Gesammelte Werke /Sabrana dela/*, tom I, str. 7-88 (47); *Gustav Radbruch, Rechtsdenker, Philosoph, Sozialdemokrat*, München/Zürich 1987, str. 20ff).

problematike egzistencijalizma. Ona uopšte ne želi da se meri prema bilo kom pravcu u filozofiji, već prema potrebama realnog pravnog života. Ona je filozofija prava koja polazi od pravne nauke utoliko što prevazilazi sopstvena ograničenja i zahteva filozofske odluke – kao *vera nisi fallor philosophia, non simulata*.³⁰

III

Metodika filozofije prava počiva na dvema idejama: na metodičkom dualizmu i na relativizmu. Obe ove ideje u međuvremenu su se promenile, ali su ipak zadržale svoju važnost.

I.

Metodički dualizam, strogo odvajanje vrednosti i stvarnosti, onoga što treba da bude i onoga što jeste (*Sollen* i *Sein*), kao da je donekle ublažen idejom o “prirodi stvari”. Klasična formulacija ove ideje može se naći kod Hajnriha Dernburga: “Životne prilike nose u sebi svoju meru i svoj poredak, manje ili više razvijene. Ovaj poredak imanentan stvarima naziva se prirodom stvari. Njoj pravnik mora da se vrati ako ne postoji pozitivna norma ili ako je ona nepotpuna ili nejasna”.

148

Dernburg nastavlja: “Prirodu stvari ne treba mešati s prirodnim pravom. Prirodno pravo oslanja se na zaključke koji se izvode iz čovekove suštine. Ono nije pogodno za direktnu primenu u pravu.” I zaista, prirodno pravo i ideja prirode stvari gotovo da su suprotne. Prirodno pravo, utemeljeno na prirodi čoveka kao takvog, na razumu, ima opšte važenje, ali je čisto formalno, dakle nije u stanju da se samo od sebe...³¹

Naslov originala: “Entwurf eines Nachworts zur *Rechtsphilosophie*”, u: Gustav Radbruch, *Rechtsphilosophie*, Studienausgabe, hrsg. von Ralf Dreier und Stanley L. Paulson, C. F. Müller Verlag, Heidelberg 1999, str. 194-208.

³⁰ “Kao istinska filozofija, ako se ne varam, ne samo kao tobožnja”, *Digesta* I, I, I (druga knjiga *Corpus Iuris Civilis* istočnorimskog cara Justinijana).

³¹ Tekst se na ovom mestu prekida, ali misao započetu ovde Radbruch je razradio u članku “Priroda stvari kao ideja u pravu” (“Die Natur der Sache als juristische Denkform”, prvi put objavljeno u: *Festschrift für Rudolf Laun*, Hamburg 1948, str. 157-176; preštampano u *Sabranim delima*, tom III, str. 229-254).